

УДК 340.132.8

Б.О. Грибовський,
молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту
правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України

ЮРИДИЧНИЙ КОНТРОЛЬ: ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню та аналізу принципу справедливості як невідомої складової юридичного контролю його формування та здійснення. У системі принципів юридичного контролю потрібно акцентувати увагу саме на принципі справедливості, що являють собою основоположні, керівні ідеї, положення, що стосуються стану і обігу цілісності сприйняття того чи іншого явища у сфері організації та функціонування контролю з боку органів державної влади та їх посадових осіб.

Ключові слова: юридичний контроль, принципи юридичного контролю, принципи, принцип справедливості, філософська категорія, державний контроль, юридичне управління, теоретичний аналіз.

Філософ інтелектуальної провокації, мислитель Фрідріх Ніцше зазначив, що нерівність людей є передумовою для справжньої справедливості, яка визначає кожній людині те, на що вона заслуговує [12, с. 134]. Міркування цього філософа про справедливість являються актуальними й сьогодні та примушують замислитись про українську політичну, економічну чи юридичну реальність і, що повністю очевидно, про стан контрольної діяльності держави.

Контроль як форма здійснення державної влади з'являється разом із виникненням держави та права і навіть дещо раніше — зі створенням державних інститутів, ряд яких передував створенню держави. Незаперечним є і те, що ззовні державний контроль як форма діяльності держави може виявлятися лише в діях державного апарату, тому і виникає водночас із ним.

Справедливість як метапринцип (тобто, принцип принципів) державного контролю за публічними діями в умовах законодавчих реформ. Така думка обґрунтовується наступним. Питання про справедливість на всіх етапах розвитку непростих відносин між державою та людиною виникало не раз. Однак, напрацювання чітких й обґрунтованих уявлень про роль самої держави у забезпеченні нею справедливості в реалізації контрольної функції не знайшло ні в Конституції України, ні українському законодавстві, ні в наукових працях вчених, теоретиків, економістів та юристів. Між тим, неможливо заперечувати, що провідна роль у побудові єдиної системи державного контролю все ж належить принципу справедливості, який незмінно повинен відображати головні закономірності розвитку українського суспільства.

Загальні теоретичні аспекти використання принципу справедливості в праві розглядалися в роботах таких вчених радянського періоду, як С.С. Алексеев, В.С. Афанасьев, В.М. Баранова, Д.О. Керімов, В.М. Лазарев, В.С. Нерсесянц, Л.С. Явіч та інших.

Спеціальним дослідженням феномену справедливості як однієї з найважливіших людських цінностей присвячені праці таких зарубіжних філософів і соціологів, як Р. Пайпс, К. Поппер, Дж. Ролз, Е. Фром, Ф. Хаек.

В юридичній літературі, безпосередньо присвяченій державному контролю, як і треба було очікувати, на першому плані знаходилася проблема переліку та класифікації принципів державного контролю, їх стислої загальної характеристики.

Пануючі у свідомості критерії справедливості, уявлення про справедливість, за допомогою яких здійснюється оцінювання наявного правового та політичного устрою, значною мірою залежать від застосованих способів легітимізації. Розвиток і застосування універсальних принципів справедливості в суспільній свідомості, що ґрунтуються на природному праві людей, призводить до певних стандартів справедливості.

Якщо врахувати ту обставину, що загальне вчення про справедливість у праві ніколи не розроблялося вченими ні в дореволюційний період, ні в СРСР, ні в незалежній Україні, то необхідно безумовно відзначити, що феномен справедливості в праві і в контрольній діяльності держави підлягає детальній науковій розробці. Разом із тим, не дивлячись на те, що ця тема є своєрідною та мало вивченою, на неї треба звернути увагу або хоча би наблизитись до її розуміння з точки зору існуючої української правової реальності, яка має свої спе-

цифічні особливості. Звідси, метою статті є намагання визначити природу феномена справедливості як принципу державного юридичного контролю, його можливого використання в сфері державного управління, а також з'ясувати його місце у системі інших принципів цього контролю. Новизна роботи визначається перспективою наукової розробки всієї сукупності принципів юридичного контролю, їх співвідношення з принципом справедливості, а також відображенням власної позиції з цього питання.

Справедливість як принцип права має важливе значення в юридичній практиці. Т. Оноре у праці «Про право. Короткий вступ» наголошує, що важливішою є справедливість, коли йдеться про застосування норм права (а не про їх розроблення). Справедливе застосування норм права потребує від тих, хто їх застосовує (поліція, судді, посадові особи), щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві або всі сторони, що причетні до справи, залишаючи осторонь особисті інтереси [8, с. 114].

Отже, оскільки поняття «справедливість» зовсім не являється категорією правової науки, а тому й не має специфічних правових ознак, не піддається правовому регулюванню, треба відразу зробити застереження, що справедливість — це безумовно моральна категорія. Між тим, у наукових дослідженнях більшості вчених, і це є зрозумілим, аналізується саме правова природа справедливості. Тому очевидно, що без неї зовсім не може бути правосуддя, досудового слідства, оперативно-розшукової діяльності і звичайно застосування відповідальності за порушення законодавства. Більш того, й самі контрольно-перевірочні заходи органів контролю повинні бути справедливими по відношенню

до суб'єктів, що перевіряються. Все вказане вище свідчить про те, що без справедливості не існує самої правової держави, оскільки праву все ж таки передувала справедливість як моральна категорія, тому справедливість як об'єктивне відображення суспільних відносин повинна лежати в основі будь-якої правової категорії. Стає зрозумілим, що принцип справедливості, притаманний всім галузям права, є своєрідною проблемою, яка по-різному і вирішується. І тому навряд чи можна впевнено заявити, що шляхи досягнення істини з цього питання будуть вичерпані коли-небудь.

При застосуванні юридичного контролю принцип справедливості підлягає вивченню у двох основних напрямках. Перший полягає в тому, щоб з'ясувати, що ж являє собою справедливість як моральна категорія, що пропонується для використання в системі права. Другий — яким чином принцип справедливості може бути реалізований в сфері юридичного контролю.

Так, у нас немає сумніву, що бажання максимально точно і влучно тлумачити значення слів складає основне правило будь-якого дослідника права. У зв'язку цим доречним є висловлювання Б. Паскаля, про те, що «...існують слова, зміст яких не може бути встановлений за допомогою інших слів». Називаючи їх первинними словами, він писав, що такі слова як «простір», «час», «рух», «число» та інші, не підлягають визначенню, оскільки для людей, які розуміють, мову на якій вони звучать «...дані терміни описують те, що вони означають так природно, що намагання внести ясність призведе лише затьмарення їх смислу...» [14, с. 127-128]. Не менш переконливо звучить заклик відомого майстра живого слова Д.І. Писарева,

який стверджував, що «...неправильне вживання слів призводить до помилок в сфері мислення, а потім і практичному житті ...» [2, с.58]. Між тим, питання про зміст слова «справедливість», на жаль, дуже часто вирішується тільки шляхом аналізу абстрактно створених вченими для цього пояснень, а також їх інтерпретації на цю тему, що не завжди є вдалим.

Не є розв'язанням проблеми й звернення до різних тлумачних, етимологічних словників, виданих в різні часи, де в укладачів також не сформувалось єдиної думки. Однак визнавалося, що «справедливість» являється похідним від слова «правда», яке згадувалось в старослов'янському правовому документі «Руська Правда» [13, с. 194]. Ясно лише одне, що справедливість має невизначений, оціночний смисловим значенням характер, що прирівнюється до понять «добро», «зло», «совість» і т.д. У той же час справедливість завжди єдина і вона не може бути економічною, соціальною чи податковою справедливістю, інакше у такому випадку повністю губиться її смислове навантаження. Що стосується значної кількості робіт в сфері філософії, економіки, права, які присвячені принципу справедливості, то в них більшим видається намагання розібратися з цим поняттям, але, на жаль, ці намагання обмежують лише визначенням етимології слова. Однак, роздумуючи над справедливістю, перед усім необхідно врахувати її філософську та моральну природу, ніж правову.

Так, у філософській літературі, починаючи з Платона, Аристотеля і Сократа, зміст поняття «справедливість» визначався більшістю авторів практично однаково. Зокрема, завдяки Аристотелю були виділені два види справедливості, які регулювали, на

його думку, відносини між людьми: розподільну, засновану на розподілі почестей, майна, матеріальних благ між людьми, та таку що зрівнює, яка визначала зрівнювання сторін, які беруть участь в обміні [1, с. 223].

Саме ідеї Аристотеля про справедливість стали основою ідей таких видатних мислителів минулого, як Ж. Руссо, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Юма, які створювали вчення про право і державу, де принцип справедливості займав визначальне місце. Наприклад, у відомій праці «Левіафан» Т. Гоббс писав, що «...справедливість, тобто дотримання угод, є правило розуму, яке забороняє нам робити будь-що, що пагубне для нашого життя, з чого витікає що справедливість є природний закон...» [9, с. 252].

«Справедливе» в політичних стосунках, на думку Аристотеля, — це розумне, а тому ці стосунки повинні обмежуватися законом в усіх сферах суспільних відносин, зокрема політичних (влада — підпорядкування). Філософ уперше виділяє: правову справедливість, тобто особливі стосунки між вільними та рівними членами поліса, що включені в дві системи — вертикальну (поліс-громадянин — розподільча справедливість) і горизонтальну (між приватними особами — зрівняльна справедливість) [1, с. 229].

На думку мислителя, Право урівнює права людей в соціальному житті, а Закон (правова норма) — це загальне правило поведінки. Таким чином, інститут права створює соціально-психологічний клімат спокою та довіри. Він уперше вводить до наукового обігу поняття розподільчої справедливості, складовою якого є юридична справедливість.

Сучасний етап осмислення та розвитку поняття справедливості знаменується виходом у світ фундаменталь-

ної праці філософа Дж. Роулза під назвою «Теорія справедливості». В ній пропонується розглядати справедливість у двох аспектах. По-перше, будь-яка особа повинна мати рівне право на основні свободи (політичні свободи, свобода совісті, свобода слова), які відповідають таким же свободам інших осіб. По-друге, соціальна і економічна нерівність повинні бути розподілені таким чином, щоб вони давали перевагу кожній особі без виключень. Для Дж. Роулза справедливість є принципом, який регулює рівні відносини між людьми у суспільстві за умови невтручання держави, а держава зобов'язана гарантувати справедливість у суспільстві і не нав'язувати своїм громадянам будь-які духовні цінності чи певний спосіб життя. Ось чому, як вважає Дж. Роулз, проста людина завжди обере для себе те суспільство, яке забезпечує їй максимально індивідуальну свободу [15, с. 178].

Зазначена категорія для О. Хеффе обмежується дотриманням певних соціальних вимог і норм, набуваючи значення об'єктивного ставлення до людей. Автор вважає, що позиція справедливості передбачає як міжособові стосунки, так і ділові та соціальні інститути (право, держава). Справедливою може вважатися приватна особа, яка чинить порядно й чесно, або службова особа, що діє відповідно до закону та не утискає інтереси одних для інтересів інших. Справедливе й не справедливе, на його думку, — це предикати об'єктивної оцінки, за допомогою якої ми щось оцінюємо як законне (легітимне) та добре (правильне), або не легітимне й погане [18, с. 69].

Прихильники другого підходу розглядають справедливість у більш широкому сенсі, визначаючи її на основі властивих людині моральних

прав. Одним із представників такого підходу є сучасний австрійський психолог Л. Фербі. Дослідниця вважає, що поняття «справедливість» містить оціночні судження стосовно моральних прав людини. Тобто стосунки між людьми розглядають як справедливі, якщо вони відповідають певним стандартам або критеріям того, що є моральним правом. При цьому автор посилається на думку Аристотеля, який визначав справедливість як суму чеснот у стосунках між людьми [17, с. 42].

Другий аспект досліджуваного нами принципу справедливості безумовно стосується його використання в сфері юридичного контролю і може, на перший погляд, здаватися неможливим хоча би з тієї причини, що аналізувати, як це не дивовижно, практично нема чого, адже жоден український нормативний документ, навіть Конституція України, не містить правової регламентації принципу справедливості, в том числі й в сфері контрольної діяльності держави. Насправді вказаний аспект є одним із найскладніших у теорії юридичного контролю і поки що не набув ясних обрисів свого кінцевого вирішення.

Зрозуміло, що принципу справедливості присвячено багато юридичної літератури, яка висвітлює засади судочинства, різних кримінально-процесуальних, виправних процедур і так далі. Однак вченими теорії юридичного контролю принцип справедливості ніколи не досліджувався. Як відомо, право має виключно нормативний характер, являючись сукупністю юридичних норм. Однак і воно все ж таки взаємопов'язане з такими важливими моральними категоріями, як добро, зло, свобода, і в кінці-кінців справедливість. Тут виникає закономірне питання: чи підлягає правовому

регулюванню принцип справедливості або будь-яка інша категорія моралі? Думається, що ні, хоча ця проблема, тобто взаємозв'язок моралі та права, як вже зазначалось, залишається дуже дискусійною і не має однозначної відповіді. Все ж таки об'єктом правого регулювання являється насамперед поведінка вільної та адекватної людини, яка розраховує на справедливе ставлення до себе держави. Разом із тим, принцип справедливості відображає не тільки можливість визнання свободи людини у виборі безумовно правильної поведінки у суспільстві, але й саму якість юридичної норми, що регулює цю поведінку, тобто, наскільки вона при реалізації її державними органами сприймається справедливою чи несправедливою.

Уявлення про юридичний контроль як про сукупність специфічних форм і методів та їх взаємозв'язків з певними контрольними-перевірочними процедурами стане більш зрозумілим при спробі уважного дослідження справедливості як принципу роботи контролюючих органів. Як вже зазначалося, в теорії контролю відсутні будь-які вказівки на те, що справедливість є основним принципом. Загальновідомо, що в основу державного контролю Радянського Союзу покладені принципи, розроблені і запропоновані В.І. Леніним, який стверджував, що для радянської влади «...справедливість підкорюється інтересам повалення капіталізму» [11, с. 364]. Так, в його чисельних роботах, які присвячені організації державного контролю, неодноразово згадується про такі принципи, як систематичність, масовість, об'єктивність, результативність, гласність і т.д. Звичайно, що ці «установки» повністю та об'єктивно відображали час тієї непростой епохи і звичайно не передбачали розвитку

такого принципу як справедливість, яка повністю отожднювалась з капіталістичним минулим. У подальшому багато вчених-юристів, економістів, які присвячували свої роботи контролю, використовували ленінські ідеї і принципи як основоположні. Разом із тим, з плином часу сталася неминуча трансформація уявлень сучасних вчених про систему юридичного контролю.

Юридичний контроль є історично змінюваним, його еволюція має ознаки стадійності й поступального розвитку.

Інституціоналізація юридичного контролю відбулася протягом XVI—XVII століть, коли в державному апараті почали створюватися спеціалізовані контрольні органи. Проте до середини XIX століття юридичний контроль мав моністичний, суто державний характер.

Остаточна юридизація контролю відбувається у XIX столітті, коли отримують юридичне обґрунтування й закріплення підстави і форми здійснення контролю з боку компетентних органів, їхні функції та компетенція, основні контрольні процедури й заходи реагування. У цей же період починається його суб'єктно-об'єктна диференціація.

Становлення і розвиток незалежної української держави відбувається в умовах новітнього етапу еволюції юридичного контролю, якому притаманні специфічні ознаки та виклики.

Так, у ряді робіт зnanого вченого О.Ю. Грачової перелічені основні принципи державного контролю — такі, як «...законність, постійність, безпристрасність контролюючих осіб по відношенню до піднаглядного об'єкту, а також безпосередність...». Далі О.Ю. Грачова виокремлює, посилаючись на російське законодавство, ряд принципів реалізації державного юридичного контролю, однак і в даному

випадку нічого про справедливість не зазначає [10, с. 100-101].

Цікавою є наукова позиція одного з найперших засновників теорії юридичного контролю В.М. Горшенєва, ідеї якого і досі, на жаль, «з успіхом» присвоюються деякими необачливими вченими-юристами, котрі, напевно, і не здогадуються, як дорого обійшлись цьому вченому ці роздуми у часи радянської держави. До речі, визначальна роль саме В.М. Горшенєва у розробці теорії юридичного контролю і процесу і його наукова доля завжди буде заслуговувати поваги наукової спільноти. Так, він стверджував, що «...при розкритті онтологічних аспектів, принципів, способів, гарантій допускаються елементарні порушення вимог понятійної культури. Вони, як правило, інтерпретуються без достатньої чіткої прив'язки до самого предмету контролю, характер якого вони відтіняють...» [7, с. 73]. Тим самим вчений пропонував із засторогою ставитися не тільки до поняття слова «контроль», але й до розуміння значення самого слова «принцип», підкреслюючи при цьому що «...сам по собі принцип не має ярко вираженої формальної визначеності...» [7, с. 73]. Отже, доволі легко зрозуміти те, що постійне використання в науковій літературі, а й ще і в законодавстві розпливчатих, неоднозначних понять насамперед не тільки дає привід для тривалих дискусій, але й вочевидь може пов'язуватися з реальною ситуацією в сфері контролю держави, особливо там, де є нагальна потреба у справедливості, наприклад, при цільовому використанні державних коштів. Адже тут треба мати достатню впевненість, щоб науково обґрунтувати вказаний принцип і не тільки законодавчо закріпити, але й ще спробувати його реалізувати на практиці.

Таким чином, можемо стверджувати, що справедливість як принцип юридичного контролю, стає достатньо своєрідною не тільки науковою, а і практичною проблемою, котра має абстрактну та умовну природу, що наповнюється тим змістом, який в нього бажає вкласти будь-який вчений-дослідник або практичний працівник. Але якщо «наповнення» потрібним змістом стає неможливим, то може цього принципу взагалі не існує в контрольній діяльності. Очевидно, що це не зовсім так. Справді, з одного боку вивчення заплутаного українського законодавства не дозволяє нам виявити будь-які вказівки і тим більше розкрити зміст справедливості як принципу контролю. З іншого боку, з юридичної точки зору цей принцип реалізується настільки, наскільки законодавець регулює рівність контрольних відносин між державою і фізичними та юридичними особами, які є учасниками юридичних відносин, оскільки правова держава, до якої прагне Україна, можлива тільки при повній рівності між ними.

І все ж таки було би неправильно стверджувати, що посадові особи органів державного контролю мають намір завжди неправильно застосовувати діюче законодавство, керуючись тільки своїми особистими уявленнями про справедливість. Таких явищ у роботі контролюючих інстанцій по зрозумілим причинам не повинно бути. Однак зовсім не можна виключити умисне порушення ними законів, а, як наслідок, і справедливості. А втім, якщо забезпечення та гарантії спра-

ведливого нормативного регулювання контролю повністю залежать від держави і, як правило, виконуються, то дотримання вимог законів у цій сфері являється прямим обов'язком інших учасників правовідносин, тобто фізичних і юридичних осіб та їх не меншого, ніж у держави, добросовісного ставлення до справедливості як найважливішого принципу юридичного контролю.

Незважаючи на велику кількість суб'єктів контролю в Україні, на жаль, їх діяльність відбувається за відсутності чіткої взаємодії. По суті, державний контроль діє не як єдина система, а існує у формі відокремлених ланок, що в автономному режимі виконують властиві їм завдання й функції, які визначаються численними законами, указами Президента України, постановами Уряду та іншими нормативно-правовими актами. Відокремлені дії кожного не відтворюють цілісного стану справ чи то окремого підприємства, чи то галузі в цілому і, як наслідок, не забезпечують ужиття повного переліку відповідних заходів на виконання управлінських рішень для подальшого розвитку соціально-економічних відносин. Зрозуміло, що за таких умов трапляються неузгодженість, дублювання, відсутність взаємодії, а іноді й суперечності. Це свідчить про недосконалість чинної системи державного контролю взагалі, ця система не враховує реалій сьогодення, суперечить принципам побудови демократичної держави і потребує невідкладного, належним чином опрацьованого якісного реформування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель С. Метафизика / Аристотель С.; пер. и примечания А.В. Кубицкого. — МЛ. : Гос. издат., 1934. — 352 с.
2. Афоризмы / сост. Т.Г. Нечипорович. — Минск : Современный литератор, 1999. — 832 с.

3. Гарашук В.М. Проблеми організаційного забезпечення контролю і нагляду в державному управлінні / В.М. Гарашук // Проблеми законності. — 2005. — Вип. 71. — С. 100-103.
4. Гарашук В. Контроль та нагляд у державному управлінні : навч. посіб. / Гарашук В.М. — Х. : Фоліо, 2002. — 176 с.
5. Гарашук В.М. Проблеми організаційного забезпечення контролю і нагляду в державному управлінні / В.М. Гарашук // Проблеми законності. — 2005. — Вип. 71. — С. 100-103.
6. Гарашук В. Контроль та нагляд у державному управлінні : навч. посіб. / Гарашук В.М. — Х. : Фоліо, 2002. — 176 с.
7. Горшенев В.М. Контроль как правовая форма деятельности / Горшенев В.М., Шахов И.Б. — М. : Юрид. лит., 1987. — 186 с.
8. Горшенев В.М. Контроль как правовая форма деятельности / Горшенев В.М., Шахов И.Б. — М. : Юрид. лит., 1987. — 226 с.
9. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х т. Т. 2 / Гоббс Т. — М.: Мысль, 1980. — 748 с.
10. Гачева Е.Ю. Государственный контроль: курс лекций / Гачева Е.Ю., Хорина Л.Я. — М. : ТК Велби ; Изд-во «Проспект», 2005. — 272 с.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: Т. 38 / Ленин В.И. — М. : Полит. литерат., 1967. — 580 с.
12. Ницше Ф. Сочинения : в 2-х т. Т. 2 / Ницше Ф. — М. : Мысль, 1990. — 762 с.
13. Ожегов С.И. Большой толковый словарь: в 5-ти т. Т. 5 / Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. — М. : Изд-во «Азъ», 1992. — 660 с.
14. Паскаль Б. Соображения относительно геометрии вообще. О геометрическом уме и искусстве убеждать / Паскаль Б. // Вопросы философии. — 1994. — № 6. — С. 125-143.
15. Ролз Дж. Теория справедливости / Ролз Дж. — Новосибирск : Изд-во НГУ, 1995. — 532 с.
16. Савченко Л.А. Правові основи фінансового контролю / Савченко Л.А. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 503 с.
17. Соснина Л.М. Тенденции исследования справедливости в зарубежной социальной психологии / Л.М. Соснина // Психологический журнал. — 2006. — № 5. — С. 40-50.
18. Хейфе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположники критической философии права и государства / О. Хейфе ; пер. с англ. — М. : Гнозис, 1994. — 319 с.

Грибовский Б.

Юридический контроль: принцип справедливости.

Аннотация. Статья посвящена исследованию и анализу принципа справедливости как неотъемлемая составляющая юридического контроля его формирования и осуществления. В системе принципов юридического контроля нужно акцентировать внимание именно на принципе справедливости, представляющие собой основополагающие, руководящие идеи, положения, касающиеся состояния и обращения целостности восприятия того или иного явления в сфере организации и функционирования контроля со стороны органов государственной власти и их должностных лиц.

Ключевые слова: юридический контроль, принципы юридического контроля, принципы, принцип справедливости, философская категория, государственный контроль, юридическое управление, теоретический анализ.

B. Hrybovskyi

Legal control: the principle of justice.

Summary. The article is devoted to the study and analysis of the principle of justice as an integral part of the legal control of its formation and exposure. In the system of principles of legal control it is necessary to focus attention on the principle of justice, which are the fundamental, guiding ideas, provisions relating to the state and circulation of the integrity of the perception of a phenomenon in the field of organization and operation of control by public authorities and their officials.

Keywords: legal control, principles of legal control, principles, principle of justice, philosophical category, state control, legal management, theoretical analysis.